
В. ЄРМОЛАЄВ

*професор кафедри історії держави і права
України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 340.15(477):347.97/.99

Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.)

У статті розглядається історико-правова генеза суду присяжних в Україні, виділяються її основні етапи. Головна увага в статті приділена аналізу положень Судових статутів 1864 р., радянського законодавства про народний суд, відновлення суду присяжних у сучасному законодавстві.

Ключові слова: суд присяжних, народні засідателі, здійснення правосуддя, процесуальне законодавство.

Виходячи з конституційного положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, ч. 4 ст. 124 Конституції України закріплює форму його участі у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Порядок їх обрання, формування суду присяжних, їх повноваження і порядок діяльності та категорії справ, у розгляді яких вони беруть участь, визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів», внесеними змінами до Закону та процесуальними кодексами. Таким чином,

законодавче закріплення відновлення суду присяжних в Україні сприятиме вирішенню одного з головних завдань судової реформи – демократизації правосуддя.

Як відомо, суд присяжних є невід'ємною частиною судочинства багатьох держав, у яких діють його різні моделі, – в Англії, США, Австралії, Канаді, Німеччині, Австрії, Іспанії, східній Російській Федерації та ін. Автори науково-практичного коментаря нового Кримінального процесуального кодексу України зазначають, що «укра-

їнське законодавство імплементувало європейську (континентальну) модель суду присяжних» [1, с. 168]. Отже, вітчизняне законодавство нині адаптоване до загальноновизнаних європейських та світових демократичних цінностей, що стало розвитком відповідних положень Конституції України.

Проте це не вичерпало всіх дискусійних питань, пов'язаних із теорією і досвідом існування суду присяжних, запровадження його в Україні. Зокрема, виникає запитання – а чи достатньо враховував законодавець і будуть усвідомлювати судді демократичні традиції судочинства? Адже Основний Закон зобов'язує державу сприяти розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, самобутності всіх корінних народів та національних меншин.

За нашими підрахунками, з 1992 р. темі суду присяжних було присвячено (або вона розглядалася серед інших) близько двохсот п'ятдесяти публікацій. У той же час досліджень історико-правової генези цього інституту судочинства в Україні, досвіду його функціонування маємо обмаль [див.: 2–11].

Тому метою цієї статті є визначення основних традицій і етапів судочинства в Україні за участю народних представників, починаючи з раннього Середньовіччя, історико-правового потенціалу Судових статутів 1864 р., радянського законодавства про народний суд, висловити міркування щодо провадження в суді присяжних із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та нових процесуальних кодексів України.

В історії цивілізації існували різні форми участі народу у відправленні правосуддя. Починаючи з колегії геліастів у Стародавній Греції, тидингів у Скандинавських країнах, обвинувального журі в Англії, «суду рівних» у Франції, шефенів у Німеччині, складалась сучасна англо-американська та франко-германська (континентальна) модель суду присяжних. Цей правовий інститут мав у кожного народу свою передісторію, особливості та етапи еволюції.

В Україні історико-правова генеза суду присяжних, на нашу думку, включає такі основні етапи і особливості розвитку. *Першим етапом* слід вважати період Київської Русі, коли в системі судоустрою існували вервні (общинні) суди, інститут «судних мужів», процедура розгляду цивільних і кримінальних справ за участю представників місцевої громади, застосування очисних присяг, різних випробувань – ордалій при вирішенні питання про винуватість підсудного. Таке судочинство знайшло своє законодавче закріплення в нормах Руської Правди. Ще однією з найдавніших форм участі народу в здійсненні правосуддя на Русі були віча. Хоча управління і суд належали до виключної компетенції князів, але віче нерідко порушувало їх юрисдикцію і князі визнавали це право віча [12, с. 35]. Своєрідним прообразом майбутнього суду присяжних можна вважати й вищу судову інстанцію давньоруського Новгорода, де судові справи розглядалися намісником князя, посадником або їх тіунами разом із представниками «кінців» (вулиць) міста.

Другий етап передісторії суду присяжних в Україні припадає на добу польсько-литовського панування на українських землях кінця XIV – першої половини XVII ст. Правова система Польського королівства і Великого князівства Литовського сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів – судєбників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших актів. Продовжувала діяти й значна кількість норм Руської Правди. Поширеним на українських землях було і Магдебурзьке право, що надавало містам право судитися відповідно до його положень за участю радців і лавників. В Україні тривалий час продовжували існувати общинні, «копні» суди, які за заявою постраждалого, керуючись звичаєм досягти справедливості разом, «копою», самостійно здійснювали розшук обвинуваченого, розглядали справи по суті, виносили вирок, який був остаточним і виконувався негайно. Незважаючи на поступове обмеження юрисдикції копних судів у Литовських статутах, на Правобережній Україні вони продовжували існувати і в першій половині XVIII ст.

Своєрідна й демократична судова система існувала у запорізьких козаків. Судові функції тут виконували представники козацької старшини. Причому в найскладніших справах як суд першої інстанції інколи виступав весь кіш, а вищою судовою інстанцією – військова рада.

Українська Національна революція 1648 р., процес державотворення і республіканська державність поклали початок *третьому етапу*, коли в про-

цесі державотворення було створено власну судову систему – Генеральний суд, полкові, сотенні та громадські (сільські) суди. У магістратських, ратушних, копних судах зберігався попередній порядок судочинства з розгляду цивільних і кримінальних справ, який закріплювався як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. Судові засідання, як правило, проводилися відкрито, за активною участю громадськості. Продовжували існувати дві форми процесу – змагальний і слідчий (інквізиційний). Останньому підлягали справи з тяжких злочинів.

В умовах автономії України під протекторатом Росії з 1654 р. відбувалися суттєві зміни в матеріальному і процесуальному праві, хоча всі гетьманські договірні статті з московським царем закріплювали непорушність «малоросійських прав». Про великий вплив на судочинство Гетьманщини звичаєвого права свідчили часті відступи суддів від писаних процесуальних норм. Зберігалася широка компетенція полкових і сотенних судів, які могли винести смертний вирок без затвердження Генеральним судом. Запорізькі козаки підлягали юрисдикції лише козацького суду, який діяв за принципом: «де троє козаків, там судять одного». Проте в Слобідській Україні російське законодавство впроваджувалося активно й витісняло норми звичаєвого права. З 1775 р. у Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській, Таврійських губерніях почала діяти судова система Росії. На Правобережній Україні продовжувала існувати судова система Речі Посполитої. Західно-

українські землі з другої половини XVIII ст. опинилися під владою Австрійської монархії, розпочався процес заміни польського законодавства австрійським.

Таким чином, українському судовому процесу здавна були властиві риси демократичності. Вервні суди, суди князя або посадників, тіунів, «судних мужів», копні суди розглядали найважливіші цивільні і кримінальні справи за участю представників громадськості чи місцевої громади. Процес був гласним і мав змагальний характер. Цей тип судочинства мав багато спільних рис зі становленням європейської, особливо французької, моделі суду присяжних. На судоустрій і порядок відправлення правосуддя в Україні значною мірою вплинули норми Руської Правди, Литовських статутів, організація самоврядування міст за Магдебурзьким правом, козацьке самоврядування, норми звичаєвого права. Так зародилась і розвивалась судова система Гетьманщини з її невід'ємним атрибутом – представниками народу: козаків, селян, міщан.

Наступний, *четвертий, етап* в історії суду присяжних в Україні пов'язаний із проведенням у Російській імперії судової реформи 1864 р. і запровадженням та функціонуванням цього інституту судочинства на українських землях. Важливу роль у розробці ідей поділу судової та адміністративної влади, створення суду присяжних відіграли проекти реформи державних і правових установ М. М. Сперанського, українця-ніжинця, першого доктора права в Росії С. Ю. Десницького, підготовка законопроектів в Державній раді

Росії комісії під головуванням українця С. І. Зарудного. Він дослідив моделі судоустрою за участю суду присяжних Франції, Бельгії, Німеччини, Італії, а також Англії та США [13, с. 76–90; 14, с. 114, 115].

20 листопада 1864 р. Олександр II затвердив чотири реформаторських акти – «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями», які й склали законодавчу базу судової реформи [15]. Вона вперше базувалася на принципах відділення судової влади від законодавчої, виконавчої і адміністративної, незалежності й незмінюваності суддів, запроваджувала всестановий суд та інститут присяжних засідателів в окружних судах. Окружний суд був судом першої інстанції з усіх кримінальних і цивільних справ, які виходили за межі юрисдикції мирових судів.

Виділимо найбільш важливі положення законів про статус і компетенцію суду присяжних. У законі «Заснування судових установлень» законодавець передбачив місце інституту присяжних засідателів у системі судочинства: «Для визначення в карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у Статуті кримінального судочинства, залучаються присяжні засідателі» (№41475, ст. 7). Глава II, розд. II «Про присяжних засідателів» встановлювала їх склад, порядок обрання та складання загальних і чергових списків (статті 81–109). Тут визначалося, що присяжні засідателі

обираються з місцевих обивателів усіх станів, хто перебуває у російському підданстві, кому не менше 25 і не більше 70 років і хто проживає не менше двох років у тому повіті, де відбуваються вибори присяжних засідателів. Ними не можуть бути особи, що перебувають під слідством, виключені зі служби, боржники, хто перебуває під опікою, сліпі, глухі, німі, «позбавлені розуму», хто не знає російської мови.

На першому етапі загальний список присяжних засідателів складався тимчасовими комісіями кожного повіту, які призначалися земськими повітовими зборами. Закон визначав коло осіб, хто мав право бути внесеним до списків присяжних засідателів, та тих, хто не підлягав занесенню до їх списків – священнослужителі і монашествуючі, військові чини, учителі народних шкіл, хто служить у приватних осіб. Установлювався місячний термін для внесення змін до загального списку, після чого він до 1 жовтня мав бути поданий губернатору для перевірки і затвердження.

На другому етапі тимчасові повітові комісії складали черговий список присяжних з осіб, які відповідали вимогам і повинні були призиватися для участі в судових засіданнях наступного року (не більше одного разу на рік). Одночасно з черговим списком складався список запасних засідателів. Закон регламентував їх кількість відповідно до чисельності населення повіту чи міста. До списків уносилися лише особи православно віросповідання. Порядок залучення присяжних засідателів до участі в судових засіданнях і у вирішенні кримінальних справ визначався

Статутом кримінального судочинства (№4176).

Цей Статут визначав основні засади кримінального судочинства, зокрема, у справах про злочини та провини, які тягнуть за собою покарання, пов'язані з позбавленням усіх громадянських прав або із втратою всіх чи деяких особливих прав і переваг, визначення вини або невинності підсудних надавалося присяжним засідателям. Статут визначав, що судові засідання за їх участю відбуваються публічно, усно (ст. 624).

За три тижні до відкриття судових засідань із присяжними засідателями з чергового списку жеребкуванням призначалися 30 засідателів та ще 6 запасних «для присутності протягом усього періоду засідань». Про проведення жеребкування складався протокол, а обраних присяжних засідателів до суду запрошували повістками (статті 550–553). Список з їх прізвищами роздавався обвинуваченню і захисту. Обидві сторони мали право немотивованого відводу шістьох засідателів. Папірці із прізвищами 18 присяжних, відібраних таким чином, вкладалися у скриньку для жеребкування, після чого з 12 осіб, чії прізвища визначило жеребкування, формували лаву присяжних. Називалися і прізвища двох запасних засідателів (статті 654–658).

Відкриття судового засідання за участю присяжних засідателів розпочиналося з оголошення складу і приведення їх до присяги священиком, який проголошував її урочистий зміст. Кожний присягаючий із присяжних цілував текст присяги, хрест і промовляв уголос «клянусь». Неправославні приводились до присяги відповідно до

обрядів їх віри. За відсутності на судовому засіданні духовної особи неправославного віросповідання засідателів приводив до присяги голова суду (статті 666–668) Присяжні обирали серед себе старшину для організації своїх нарад.

Далі Статут встановлював порядок пояснення головою суду присяжних їх прав, обов'язків та відповідальності. У судовому слідстві вони мали рівне із суддями право як на огляд слідів злочину, речових доказів, так і право ставити допитуваним особам запитання. Присяжні також мали право просити голову суду роз'яснень для них змісту прочитаних на суді документів, складу злочину та інших незрозумілих для них питань. Їм дозволялося під час судового засідання робити письмові нотатки. Присяжні засідателі не мали права виходити із судової зали, контактувати із сторонніми особами, не одержавши на те дозволу голови суду. Їм заборонялося також збирати будь-які відомості щодо розглядуваної справи поза судовим засіданням, розголошувати таємниці дорадчої кімнати. За порушення цих правил присяжний усувався від подальшої участі в розгляді справи і на нього накладався штраф (статті 671–677).

Статут кримінального судочинства регламентував порядок постановлення й оголошення вироків без і за участю присяжних (ст. 755). Після вручення головою судового засідання старшині присяжних запитального листа голова проголошував напутнє слово, в якому пояснював присяжним найбільш істотні обставини справи і закони, що стосуються визначення властивості розглядуваного злочину, загальні юри-

дичні судження про докази, наведені на користь і проти підсудного. Голова суду нагадував присяжним про необхідність визначитися щодо винності чи невинності підсудного за своїм внутрішнім переконанням після обговорення в сукупності всіх обставин справи (статті 801–804).

За Статутом порядок прийняття рішення присяжними передбачав прийняття одностайного рішення або ж, у разі недосягнення одностайності, – більшістю голосів. Коли голоси поділялись порівну, то рішення приймалося на користь обвинуваченого. У випадку винесення обвинувального вердикту присяжні могли зазначити, що підсудний має право на пом'якшення покарання. У такому випадку суд повинен був призначити покарання нижче, ніж передбачено законом. Присяжні наділялися також правом доповнити свою відповідь «так» чи «ні» словами про наявність чи відсутність умислу, обставини злочину тощо. Відповідь присяжних засідателів засвідчувалась підписом їх старшини, який обирався в кожній конкретній справі самими присяжними. Він же оголошував їх рішення після повернення усього складу присяжних до судової зали, а їх опитувальний лист передавався головуючому судді для підписання. Судді не завжди мали погоджуватися з рішенням присяжних: якщо за їх одноголосним рішенням було засуджено невинного, то справа передавалась на розгляд нового складу присяжних засідателів, рішення яких у всіх випадках було остаточним (статті 801–818).

Відомий російський правознавець А. Ф. Коні у статті «Судова реформа

і суд присяжних» відзначав: суд присяжних «поєднав у собі як у фокусі усі загальні начала, внесені Судовими статутами у відправлення кримінального правосуддя» [16, с. 202].

Таким чином, правові форми участі народу у здійсненні правосуддя розвивалися історично в Україні і Росії і втілилися в класичній моделі суду присяжних за судовою реформою 1864 р., яка втілила ідею поділу адміністративної та судової влади, використала досягнення правової науки, кращі традиції англійської й французької моделей цього правового інституту.

Перші окружні суди як суди першої інстанції виникли на Слобожанщині 1867 р. Так, протягом 1867–1868 рр. в окрузі Харківської судової палати ліквідовувалися повітові та словесні суди і запроваджувалися нові окружні. Юрисдикція Харківського окружного суду поширилась на кілька губерній: Харківську, Курську, Орловську, Воронежську [17; 18]. Суди присяжних відкрилися в Харківському, Ізюмському, Сумському судах. Суди Одеської судової палати відкривалися протягом першої третини 1869 р. у Херсонській, Катеринославській і Таврійських губерніях [19]. Таким чином, територіальні межі судових палат не тільки не збігалися з губернськими, а були значно ширшими, що сприяло унезалеженню судової влади від адміністративної.

Функціонування суду присяжних, компетенція та основні показники його діяльності на Правобережній Україні за Судовими статутами 1864 р., як це ілюструють праці А. Й. Пашука, П. Ф. Щербини, О. О. Сидорчука та ін.,

мали загальні й особливі риси. Уведення суду присяжних було відтерміновано і перші з них з'явилися тут лише 1880 р. Окружні суди в правобережних губерніях було створено у Києві, Умані, Житомирі, Кам'янець-Подільську та Луцьку, які належали до двох судових округів: Київського та Одеського. Дослідники навели цікаві відомості про склад окружних судів, склад присяжних засідателів, динаміку річної кількості вирішених ними кримінальних справ за та без їх участі упродовж 1880–1916 рр., дані про показники організації засідань окружних судів, відсоток винесених судами присяжних каральних вироків тощо.

Протягом 70–90-х рр. XIX ст. у Росії внаслідок контрреформи створена система загальних судів, демократичність і принципи судоустрою й судочинства зазнали серйозних обмежень. Була звужена компетенція суду присяжних, законом від 12 червня 1884 р. чиновники поліції були допущені до формування його складу, законом від 28 квітня 1887 р. удвічі підвищувався майновий ценз присяжних засідателів, необов'язковою стала процедура приведення їх до присяги тощо. На перше місце виходило їх вірогідність.

Завершальний період в історії становлення й розвитку суду за участю представників народу в судовій системі України був пов'язаний із добою Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Після розпаду Російської імперії Українська Центральна Рада розпочала реформування судової системи, намагаючись зберегти сталі демократичні форми судоустрою, «упорядкувати судівництво і привести до

згоди з правними поняттями народу» [20, с. 400]. Проте надзвичайно складні умови продовження світової війни, початок громадянської війни і присутність іноземних військ на українських землях зумовили незавершеність судової реформи в УНР, створення судів із спеціальною юрисдикцією. В Українській державі за гетьмана П. Скоропадського діяла «змішана» судова система – із судовими установами часів Російської імперії та УЦР, із системою загальних судів, а також військових. За часів Директорії УНР на практиці продовжувала діяти надзвичайна судова система, далека від задекларованих принципів – про відділення адміністрації від суду, незалежність судів, верховенство законів та ін. У конституційному законодавстві УЦР, Гетьманату, Директорії, в проєкті «Основного державного закону УНР» 1920 р. відновлення суду присяжних не передбачалося. Тому вважаємо перебільшенням висновок деяких дослідників про «подальший розвиток суду присяжних у судовій системі України протягом 1917–1920 рр.» [7, с. 4; 8, с. 516]. У той же час суд присяжних продовжував функціонувати на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини і Польщі. Ідею участі народу в здійсненні правосуддя за участю народних засідателів чи присяжних закріпив у своєму конституційному проєкті «Конституція Західноукраїнської Республіки» (1920 р.) доктор права С. Дністрянський [21, с. 767].

Із припиненням існування суду присяжних в Україні за радянської доби в умовах панування так званої диктатури пролетаріату, диктату більшо-

вицької партії, класового характеру законодавчих актів задекларована в них участь народу у здійсненні правосуддя відбувалася через систему виборів народних суддів і народних засідателів. Отже, розпочався новий, *радянський етап* участі народу в здійсненні судочинства у формі обраних суддів і народних засідателів.

Першим законом про новий, радянський суд в Україні була постанова Народного Секретаріату від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду» [22]. Згідно з постановою скасовувалися старі «буржуазні» суди, натомість створювалися дільничні, повітові й міські народні суди. Судді повинні були обиратися загальним і прямим голосуванням населення на виборах, які організовувалися місцевими Радами. В умовах розбудови «воєнного комунізму» і громадянської війни, коли діяла надзвичайна і позасудова система революційних трибуналів, ВУЧК нагляд за «революційною законністю» здійснювали і народні суди. 26 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Положення про народні суди» [23]. Відповідно до Положення народний суд діяв у складі або одного судді, або у складі судді та двох чергових народних засідателів, або ж судді і шести чергових народних засідателів (ст. 5). За останнім складом суду розглядалися кримінальні справи. Наступні статті Положення регламентували склад суду за участю народних засідателів при розгляді цивільних, дрібних кримінальних правопорушень, прирівнювали правовий статус засідателів до статусу суддів, визначали соціальний склад народних засідателів, встанов-

лювали порядок складання їх списків (на 6 місяців), право відводу народних суддів і народних засідателів тощо. Таким чином, народні засідателі ставали повноправними учасниками судового процесу.

Після закінчення громадянської війни, відмови правлячої більшовицької партії від політики «воєнного комунізму» і переходу до непу була проведена перебудова судової системи УСРР. 16 грудня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, якою затвердив «Положення про судоустрій УСРР» [24]. Відповідно до Положення запроваджувалась єдина система судових органів – народний суд, який складався з постійного судді і двох народних засідателів, губернський суд і Верховний суд УСРР. Із прийняттям 1924 р. загально-союзного закону «Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік» та переходом на триступеневу систему управління, ВУЦВК у 1925 р. затвердив нове «Положення про судоустрій УРСР» [25]. Положення визначило основою судової системи УСРР народний суд, який здійснює правосуддя колегіально в складі народного судді і двох народних засідателів (ст. 3). Подальшого розвитку набув принцип виборності народних суддів і народних засідателів, розширювався список останніх для кожного району, унормовувався порядок виборів кандидатів у народні засідателі (статті 19–44).

Конституція УРСР 1937 р., прийнята слідом за «сталінською» Конституцією СРСР 1936 р., відтворювала її основні положення, встановлювала, що «розгляд справ у всіх судах здійснюється за участю народних засідате-

лів, крім випадків, спеціально передбачених законом» (ст. 103); «народні суди обираються громадянами району на засадах всезагального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні терміном на три роки» (ст. 108). Важливі положення процесуального характеру про здійснення правосуддя лише судом, гласність судового процесу, правовий статус народних засідателів, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону в умовах масових репресій мали декларативний характер.

Конституційні положення про радянський суд були розвинені й конкретизовані в законі «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» у серпні 1938 р., який, зокрема, регламентував порядок обрання суддів і народних засідателів, залучення останніх до розгляду судових справ, наділення їх правами судді, порядок оплати їх праці, відкликання виборцями [26, с. 207–208]. Репресивна практика позасудових органів, залежність судів від партійних і радянських органів привела до появи безпрецедентної норми в законі – «у випадку тимчасової відсутності народного судді (хвороби, відпустки і т. д.) виконання обов'язків судді на час його відсутності покладається районною Радою депутатів трудящих на одного з народних засідателів» (ст. 19). Закон відводив особливу роль суду у вихованні радянських громадян.

У повоєнний період за часів де-сталінізації відбулися суттєві зміни в організації органів правосуддя, посилення демократичних принципів в їх діяльності. Цьому сприяло збільшення кількості народних засідате-

лів, розширення прав обласних судів і Верховного Суду республіки. Керуючись «Основами законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» (1958 р.), Верховна Рада УРСР прийняла «Закон про судоустрій УРСР» (1960 р.), згідно з яким встановлювалися єдині народні суди району та міста, які обиралися на 5 років [27]. Закон збільшив строки виконання народними засідателями своїх обов'язків у суді – з 10 до 14 днів на рік, вводив новий порядок їх обрання. Відтепер вони обирались на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем їх роботи або проживання, військовослужбовців – по військових частинах. Обрання проводилося відкритим голосуванням строком на два роки (ст. 21). Така норма закону сприяла якісному складу народних засідателів, підвищувала їх відповідальність перед виборцями. Хоч закон вимагав систематичної звітності лише народних суддів перед виборцями, стала правилом звітність і народних засідателів, яка підкріплювалася можливістю їх дострокового відкликання. Уперше в історії радянського судочинства гарантії суддів було поширено і на народних засідателів Верховного суду УРСР. Народні засідателі районних, обласних судів такими гарантіями не користувалися [28, с. 323]. Проте їх обов'язки не обмежувалися участю у розгляді й вирішенні справ у суді – вони вели роз'яснювальну роботу щодо вироків і рішень суду в колективах трудящих, з умовно засудженими та умовно-достроково звільненими, подавали допомогу товариським судам, читали, як і судді, лекції для населення. У 1957–

1958 рр. уперше з'явилися така форма громадської самодіяльності народних засідателів, як ради народних засідателів, які набули значного поширення в республіці. Через них суди спрямовували і координували роботу засідателів [28, с. 324].

Ці важливі зміни у практиці радянського правосуддя й участі в ньому народних засідателів були законодавчо закріплені Конституцією УРСР 1978 р. Відповідно до частин 1, 2, 4 ст. 150 Конституції всі суди УРСР утворювались на засадах виборності суддів і народних засідателів. Основний Закон вніс суттєві зміни у порядок обрання народних засідателів: народні засідателі районних, міських народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки, а народні засідателі вищих судів – відповідними Радами народних депутатів. Судді і народні засідателі – відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними і можуть бути відкликані. Демократичний характер мали і статті 152, 153 Конституції: розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально; у суді першої інстанції – за участю народних засідателів, які користуються правами судді; судді і народні засідателі є незалежними і підкоряються тільки законові. Остання конституційна норма залишалась суто декларативною, адже Основний Закон не передбачав поділу влади в державі, зате у ст. 6 закріплював монопольне становище КПРС у політичній системі РСР як керівної і спрямовуючої сили радянського сус-

пільства. Для радянського судочинства важливою новелою в Конституції було визнання права громадських організацій і трудових колективів на участь у судочинстві в цивільних і кримінальних справах.

Широке залучення громадськості у здійснення правосуддя відобразило і закріпило процесуальне законодавство. Так, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 р., передбачав передачу матеріалів справи про малозначні злочини, вчинені вперше, на розгляд товариського суду (ст. 8) або на розгляд комісії в справах неповнолітніх (ст. 9), можливість передачі винного на поруки громадській організації чи колективу трудящих для перевиховання і виправлення (ст. 10) [29]. КПК визначав участь народних засідателів і колегіальність у розгляді справ, їх права (частини 1–3 ст. 17). За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. до частин 2 і 3 ст. 17 були внесені зміни, які звузили сферу участі народних засідателів у кримінальному провадженні: вони залучалися лише при розгляді кримінальної справи про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді смертної кари. Такі справи розглядаються в суді першої інстанції у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Історія вітчизняного і зарубіжного суду присяжних не знала такої гласності судового процесу, яка передбачалась КПК УРСР: із метою підвищення виховної ролі судових процесів і запо-

бігання злочинам «у необхідних випадках повідомляють трудящих за місцем роботи або проживання підсудних про судові процеси», які мають відбутися, чи їх результати. «Суди повинні широко практикувати проведення судових процесів безпосередньо на підприємствах, будовах, радгоспах, колгоспах за участю в необхідних випадках громадських обвинувачів і громадських захисників» (ч. 4 ст. 20). Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р. станом на 20 червня 1997 р. теж унормовував «участь в процесі органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, які захищають права інших осіб» (гл. 14) [30]. Судовий розгляд справ відбувався у приміщенні суду, «а по найбільш актуальних справах, що мають широкий громадський інтерес – безпосередньо на підприємствах, будовах, в установах, радгоспах, колгоспах» (ч. 1 ст. 159). Таким був радянський демократизм судочинства з широким залученням до нього громадськості через виборність народних суддів і народних засідателів, їх підзвітність, попри всі негаразди тоталітарного режиму в СРСР, все ж має значний позитив і заслуговує на об'єктивне вивчення.

Із проголошенням і розбудовою незалежної демократичної держави України розпочався і новий, *сучасний етап* у тривалій історії суду присяжних. Реалізуючи положення про безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, законодавець у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. [31] та у процесуальних кодексах за-

кріпив цю форму здійснення правосуддя. Закон «Про судоустрій і статус суддів» визначив місце інституту народних засідателів і присяжних в організації судової влади, їх статус і повноваження (ч. 2 ст. 1; ч. 3 ст. 5; ч. 1 ст. 15; частини 1, 2 ст. 57), порядок складання списку народних засідателів, присяжних та його затвердження (статті 58, 58¹), вимоги до народного засідателя, присяжного (ст. 59), підстави і порядок увільнення від виконання обов'язків народного засідателя, присяжного (ст. 60), порядок залучення народних засідателів, присяжних до виконання обов'язків у суді (ст. 61), визначив гарантії їх прав (ст. 62). До Закону були внесені суттєві зміни і доповнення Законом №4652-VI від 13.04.2012 р., №716-VI від 19.12.2013 р., №769-VII від 23.02.2014 р. та ін. щодо колегіального розгляду судових справ, статусу, списку присяжних та до його наступних статей [32]. На нашу думку, ч. 1 ст. 57 Закону «Про судоустрій і статус суддів» потребує чіткого вирізнення інституту народних засідателів і інституту присяжних, а ч. 1 ст. 58; ч. 6 ст. 59 – приведення відповідно до приписів Закону «Про засади державної мовної політики».

Категорії справ, до розгляду яких залучаються присяжні, визначені новим Кримінальним процесуальним кодексом України, прийнятим Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні

правосуддя (ст. 30 КПК) [1, с. 96, 97]. Коментована глава 30 КПК України «Особливі порядки провадження в суді першої інстанції» вперше за час існування українського кримінального процесу визначила поняття, особливості формування та діяльності суду присяжних, закріпила механізми реалізації громадянами права на участь у ньому. Відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних.

КПК України визначено й порядок провадження в суді присяжних (ст. 383). Такий суд утворюється при місцевому загальному суді першої інстанції. Як зазначають автори другого тому Науково-практичного коментаря КПК, «можливість реалізувати своє конституційне право на участь у правосудді як присяжного виникла у громадян лише з ухваленням нового КПК» [1, с. 167, 168]. Таке зауваження суперечить історичному досвіду суду присяжних в Україні. Щодо мови, якою здійснюється кримінальне провадження, то у визначених у новому КПК загальних засадах (п. 22 ч. 1 та ч. 2 ст. 7), а також відповідної ст. 29, на нашу думку, доцільно привести їх положення у відповідність до ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики».

Цивільний процесуальний кодекс України також передбачив відродження

інституту народних засідателів. У п. 2 ст. 18 ЦПК визначено, що у випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді [33]. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» були внесені зміни й у ст. 185⁵ Кодексу України про адміністративні правопорушення, де йдеться про перешкоджання явці до суду народного засідателя, присяжного. На часі, як зазначають деякі правознавці, обговорення про можливість для громадян України участі у здійсненні правосуддя в усіх видах судів

загальної юрисдикції незалежно від їх спеціалізації [34, с. 95–96].

Таким чином, законодавство України – Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», процесуальні кодекси офіційно закріпили ідею необхідності існування як інституту народних засідателів, так і інституту присяжних. Тим самим законодавець на якісно новому, сучасному рівні закріпив і розвинув традиції і досвід, вітчизняний і зарубіжний, цієї форми участі народу в правосудді, зробив їх важливою складовою нинішньої судової реформи в Україні. Інститути народних засідателів і присяжних здатні позитивно вплинути на демократизацію судової системи, посилити довіру населення до судової влади та суддів, віру у справедливість та закон.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х., 2012.
2. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
3. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Л. : Вища шк., 1974. – 191 с.
4. Чангулі Г. І. Суд присяжних – анахронізм чи необхідність? / Г. І. Чангулі // Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2004. – Т. 9. – С. 709–718.
5. Довгий Т. Суд присяжних (До відновлення давньої правової традиції в Україні) / Т. Довгий // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 63–69.
6. Русанова І. О. Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку : монографія / І. О. Русанова. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2005. – 184 с.
7. Тернавська В. М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. М. Тернавська. – К., 2007. – 20 с.
8. Гринишин А. Б. Вітчизняний досвід участі присяжних засідателів у здійсненні правосуддя в кримінальних справах / А. Б. Гринишин // Держава і право. Вип. 48. – К., 2010. – С. 512–518.
9. Мацькевич М. М. Суд присяжних в Україні після судової реформи 1864 р. / М. М. Мацькевич // Унів. наук. зап. Серія: Право. – Вип. 2. – 2010. – С. 48–56.
10. Сидорчук О. О. Компетенція та діяльність суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. / О. О. Сидорчук // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юрид. – Вип. 2. – 2010. – С. 52–60.
11. Сидорчук О. О. Функціонування суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. / О. О. Сидорчук // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2012. – № 2. – С. 105–108.
12. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : монографія / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с.

13. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. (К пятидесятилетию Судебных Уставов) / А. Ф. Кони. – М., 1914. – 348 с.
14. Кульчицький В. Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний / В. Кульчицький, І. Бойко, О. Сидорчук // Право України. – 2004. – № 8. – С. 114–115.
15. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 39. Собрание второе. Отделение второе. 1864. От 41319–41641. – СПб., 1867. – 573 с.
16. Кони А. Ф. Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони. – М., 1967 – Т. 4. – С. 201–202.
17. ПСЗРИ. Т. 42. – Отд.1: 1867. – СПб., 1871. – № 44094, 45104.
18. ПСЗРИ. Т. 43. – Отд.1: 1868. – СПб., 1873. – № 45490.
19. ПСЗРИ. Т. 43. – Отд.1: 1868. – СПб., 1873. – № 46062.
20. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 696 с.
21. Історія вчень про право і державу : хрестоматія / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 6-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2014. – 928 с.
22. Вестник УНР. – 1918. – 10 січ.
23. СУ УСРР. 1920. – № 25 – Ст. 536.
24. СУ УСРР – 1922. – № 54. – Ст. 779.
25. ЗУ УСРР. – 1925. – № 92–93. – Ст. 522.
26. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – июнь 1944 г. – М. : Гослитиздат, 1944. – 486 с.
27. ВВР УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 176.
28. Історія держави і права Української РСР : в 2 т. / редкол. Б. М. Бабій та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. 1937–1967 рр. – 427 с.
29. ВВР УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
30. ВВР УРСР. – 1963. – № 30. – Ст. 464.
31. ВВР України. – 2010. – № 41–50. – Ст. 529.
32. ВВР України. – 2013. – № 21. – Ст. 201.
33. ВВР України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
34. Вільгушинський М. Участь громадськості у здійсненні правосуддя судами загальної юрисдикції / М. Вільгушинський // Юрид. Україна. – 2013. – № 7. – С. 92–97.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2014.

Ермолаев В. Суд присяжных в Украине: историко-правовые аспекты (к 150-летию судебной реформы 1864 г.).

В статье рассматривается историко-правовой генезис суда присяжных в Украине, выделяются его основные этапы. Главное внимание в статье уделено анализу положений Судебных уставов 1864 г., советского законодательства про народный суд, возрождение суда присяжных в современном законодательстве.

Ключевые слова: суд присяжных, народные заседатели, осуществление правосудия, процессуальное законодательство.

Yermolaev V. The jury in Ukraine: historical and legal aspects (For the 150th anniversary of the Judicial Reform 1864)

The article deals with the historical and legal origins of the jury in Ukraine, highlighted its main stages: 1) the first stage of the period of Kievan Rus in the judicial system when there were *vervni* (community-based courts), the institution of «Judicial men» was the examination procedure for civil and criminal cases involving members of the local community, the use of purification sworn, different tests – ordeal (*Dei Judicium*) in deciding the guiltiness of the defendant. One of the oldest forms of public participation in the administration of justice were *veche* (public assembly); 2) the second phase of the background of the jury in Ukraine falls on a

day the Polish-Lithuanian domination of the Ukrainian lands at the end of XIV – first half XVII century; 3) Ukrainian National Revolution of 1648, the process of state-building and Republican statehood initiated the new, third stage, when the process of state-building created own judicial system – the General Court, regimental, centesimal and community (village) courts; 4) next, the fourth stage in the history of the jury in Ukraine was connected with the conduct of the Russian Empire Judicial Reform in 1864 and the introduction and operation of this institution of legal proceedings in the Ukrainian lands. At first Judicial Reform was based on the principles of separation of the judiciary from the legislative, executive and administrative, independence and immovability of judges, introduced All estates court and the institute of juries in district courts. The District Court was the court of first instance in all civil and criminal cases that were beyond the jurisdiction of magistrates courts. Final pages in the history of the formation and development of the court with the participation of the people in the judicial system of Ukraine were connected with the era of the National Liberation Struggle 1917–1920; 5) With the declaration and building of independent democratic state of Ukraine there were launched a new, modern stage in the long history of the jury. Ukrainian lawmakers on a new qualitative modern level of consolidated and developed the domestic and foreign traditions and experiences of this form of people participation in the justice system, made them the important part of the current judicial reform in Ukraine. Institutes of people's assessors and juries may affect positively to democratization of the judicial system and strengthen public confidence to judiciary and judges, believe in justice and law.

Main attention of the article was focused on the analysis of the provisions of legal regulations in 1864, the Soviet legislation on People's Court, the restoration of the jury in current Legislation in force.

Keywords: jury trial, lay judges, justice, procedural legislation.